

УДК 378.015.31:17.022.1-021.483(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/31.214107>

Людмила ЄФІМЕНКО,
orcid.org/0000-0002-7041-1505

викладач кафедри теорії та методики дошкільної освіти
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради
(Харків, Україна) ludmilaefimenko337@gmail.com

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ТА РІВНІ ВИХОВАНOSTІ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДОШКІЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

Одним із найважливіших завдань сучасного суспільства і, як наслідок, системи освіти стає пошук конкретних форм, методів і засобів формування і виховання толерантності підростаючого покоління.

Метою статті було визначення сутності поняття «комунікативна толерантність», структурних компонентів і рівнів вихованості комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю та їхня характеристика.

У статті проведено аналіз основних дефініцій поняття комунікативної толерантності. Об'єктом розгляду стали дослідження З. Агеевої, С. Виноградової, В. Грищук, Т. Маслової, А. Скок, А. Сукачевої, Ю. Тодорцевої, Л. Яцевич. Запропоновано таку експлікацію цього поняття: комунікативна толерантність – це психосоціальна характеристика особистості, що виявляється під час взаємодії особистості з оточуючими людьми та характеризується безконфліктною комунікативною поведінкою і прийняттям різних якостей і вчинків суб'єктів для досягнення позитивних цілей.

Наголошується, що орієнтирами комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю є: терпимість, повага, емпатія, доброта, спілкування, довіра, кооперація, доброзичливість, емоційна стійкість, гнучкість у різних ситуаціях, здатність поставити себе на місце іншого.

Установлено, що найчастіше у структурі комунікативної толерантності дослідники виділяють когнітивний, емоційний, комунікативний, діяльнісний і мотиваційно-ціннісний компоненти, і за збереження схожого змісту найменування компонентів можуть варіюватися. На основі аналізу цієї інформації схарактеризовано структурні компоненти комунікативної толерантності майбутніх фахівців дошкільної освіти: когнітивний, емоційний, діяльнісний, мотиваційно-ціннісний.

Визначено рівні вихованості комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю, які умовно можна розподілити на низький, середній і високий.

Намічено перспективи подальших наукових розвідок, які полягають у розробці педагогічної моделі виховання комунікативної толерантності майбутніх фахівців дошкільної освіти у процесі педагогічної практики.

Ключові слова: комунікативна толерантність, особистість, взаємодія, компоненти комунікативної толерантності, рівні вихованості комунікативної толерантності, майбутні педагоги дошкільного профілю.

Liudmyla YEFYMENKO,
orcid.org/0000-0002-7041-1505

Tutor at the Chair of Theory and Methodology of Preschool Education
Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy” of Kharkiv Regional Council
(Kharkiv, Ukraine) ludmilaefimenko337@gmail.com

STRUCTURAL COMPONENTS AND LEVELS OF FORMED COMMUNICATIVE TOLERANCE OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS

One of the most crucial issues of modern society and as a result, education system is seeking certain forms, methods and means of forming and training tolerance of teenagers.

The aim of the article is to define the concept “communicative tolerance”, structural components, levels and characteristics of formed communicative tolerance of future preschool teachers.

The article analyzes basic definitions of the concept of communicative tolerance. Z. Ageeva, E. Vynogradova, V. Hryshchuk, T. Maslova, A. Skok, A. Sukacheva, Yu. Todortseva, L. Yatsyevych studied the concept. The following concept explication is offered: communicative tolerance is a psychosocial characteristic of an individual, which is evident during interaction and is characterized by conflict-free communicative behavior and acceptance of various qualities and actions of subjects to achieve positive goals.

It is emphasized that the guidelines of communicative tolerance of future preschool teachers are: tolerance, respect, empathy, kindness, communication, trust, cooperation, friendliness, emotional stability, flexibility, an ability to imagine yourself in the place of someone else.

It is established that most often in the structure of communicative tolerance researchers distinguish cognitive, emotional, conative, activity and motivational-value components, while maintaining similar content, the names of the components may vary. Based on the analysis of this information, the structural components of communicative tolerance of future preschool teachers are characterized as cognitive, emotional, activity, and motivational-value.

The levels of formed communicative tolerance of future preschool teachers are determined as low, medium and high.

Further research prospects are outlined. They are about developinh a pedagogical model of training communicative tolerance of future preschool teachers during practical trainings.

Key words: *communicative tolerance, personality, interaction, components of communicative tolerance, levels of formed communicative tolerance, future preschool teachers.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена радикальними змінами в економіці, політиці й освіті, що нині відбуваються не тільки в Україні, але і в усьому цивілізованому світі та йдуть паралельно із заміною владних відносин толерантними. Нині освіта стає однією з провідних сфер життя суспільства, що відповідає за результати навчання та виховання. Сучасна людина не тільки освічена, але й володіє почуттям самоповаги і поваги інших. Найважливішим завданням є виховання у підростаючого покоління вміння будувати відносини у процесі взаємодії з оточуючими на основі співпраці та взаєморозуміння, готовності прийняти інших людей, їхні погляди, звичаї та звички такими, якими вони є. У зв'язку з цим одним із найважливіших завдань нашого суспільства і, як наслідок, системи освіти стає пошук конкретних форм, методів і засобів формування та виховання толерантності підростаючого покоління.

Аналіз досліджень. Аналіз сучасної наукової психолого-педагогічної літератури показує, що проблема толерантності є предметом уваги досить широкого кола дослідників. Вона широко відображена в роботах, присвячених толерантності як складному інтегративному утворенню у загальній стратегії розвитку особистості (О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, С. Бондирева, В. Маралов, О. Клепцова, Д. Колесов, К. Роджерс, М. Рожков, В. Сітаров, Г. Солдатова, Ю. Хабермас, Л. Шайгерова); етнічній толерантності (О. Байбаков, О. Вербовський, Б. Вульф, О. Гуренко, Н. Лебедева, О. Лункова, О. Петрицький, М. Пірен, В. Подобєд, Ю. Римаренко, Т. Стефаненко, В. Тишков); вихованню молоді на основі принципів толерантної поведінки (М. Андреев, О. Батурина, Т. Білоус, О. Волошина, В. Гришук, Я. Довгополова, І. Жданова, О. Калач, П. Комогоров, Л. Ніколаєва, С. Толстікова, О. Хижняк); технологічним особливостям виховання толерантності (С. Герасимов, Б. Рієрдон, В. Сітаров, І. Сковородкіна, О. Скрябіна, П. Степанов); філософському осмисленню проблеми толерантності (Ф. Бацевич, М. Каган, В. Лекторський, М. Уолцер, В. Золотухін); моральному вихованню молоді у душі толерантності

(Ш. Амонашвілі, Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, М. Монтессорі, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Френе, Р. Штайнер); комунікативній толерантності (В. Бойко, О. Гаврилюк, Б. Гершунський, О. Зарівна, А. Зінченко, П. Комогоров, Н. Обозов, В. Садова, А. Скок, І. Тимченко, Ю. Тодорцева).

Мета статті – проаналізувати сутність поняття «комунікативна толерантність», визначити структурні компоненти та рівні вихованості комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю та схарактеризувати їх.

Виклад основного матеріалу. У контексті різних наук про людину дослідниками наводяться різні дефініції поняття комунікативної толерантності, звернення до яких доречно під час розгляду цього утворення як складного інтегративного феномену.

У своєму дослідженні, присвяченому формуванню комунікативної толерантності у майбутніх соціальних працівників, Л. Яцевич розуміє комунікативну толерантність як фахово значущу властивість особистості, сформованість якої передбачає цілісність особистісного та професійного розвитку майбутнього педагога (Яцевич, 2010: 31).

Узагальнюючи різні підходи, у своєму дослідженні Ю. Тодорцева розглядає толерантність як загальнолюдську якість особистості, що виражається через послаблення її реакції на негативні фактори соціального середовища, вміння розуміти відмінний духовний стан чи інші погляди, терпимо ставитися до них і поважати гідність їхніх носіїв, враховуючи мету культурного з'ясування розбіжностей. Натомість толерантність характеризує лише ту особистість, яка відкрита до сприйняття інших культур, здатна поважати багатогранність людської думки та цінностей, запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами (Тодорцева, 2004: 11).

А. Скок уважає, що комунікативна толерантність характеризується здатністю особистості до взаємодії з іншими. Вона проявляється у пізнанні особистістю самої себе та іншої людини, толерантних настановах поведінки та спілкування (Скок, 2007: 80).

Комунікативна толерантність, як стверджує В. Грищук, – це «психосоціальна характеристика особистості, зорієнтована на терпиму, доброзичливу поведінку, на особливий, безконфліктний тип комунікативної взаємодії індивіда з іншими людьми» (Грищук, 2005: 56).

З. Агеєва зауважує, що особистість не бачить істотних розходжень між проявами власної та чужої особистості або не сприймає негативні переживання через таку несхожість. У комунікативній толерантності характерним є ставлення особистості до інших, що дозволяє побачити стійкість стану психіки, здатність до взаємодії (Агеєва, 2012: 50).

Згідно із твердженням Є. Виноградової комунікативна толерантність є основною якістю особистості, що виявляється в терпимості, безконфліктності, а також стійкості, довірі та здатності спокійно й без роздратування приймати індивідуальності інших людей (Виноградова, 2002: 23).

А. Сукачева та Т. Маслово трактують комунікативну толерантність як «терпимість людини до інших людей і здатність приймати інших людей такими, якими вони є, без виникнення агресивних реакцій» (Сукачева, Маслово, 2017).

Таким чином, у рамках дослідження виховання комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільної освіти нами використовується така експлікація цього поняття: комунікативна толерантність – це психосоціальна характеристика особистості, що виявляється під час взаємодії особистості з оточуючими людьми та характеризується безконфліктною комунікативною поведінкою і прийняттям різних якостей і вчинків суб'єктів для досягнення позитивних цілей. Тож орієнтирами комунікативної толерантності майбутніх фахівців дошкільної освіти вважаємо: терпимість, повагу, емпатію, доброту, спілкування, довіру, кооперацію, доброзичливість, емоційну стійкість, гнучкість у різних ситуаціях, здатність поставити себе на місце іншого.

Схарактеризувавши зміст поняття «комунікативна толерантність», перейдемо до розгляду його структури, тобто визначимо компонентний склад комунікативної толерантності.

Зауважимо, що структура фахової складової частини міжособистісної толерантності педагога включає когнітивний, функціональний і діяльнісний компоненти:

- когнітивний компонент відображає зміст фахової підготовки майбутніх педагогів;
- функціональний компонент – фахову підготовку майбутніх педагогів до виконання професійних функцій;

– діяльнісний компонент – фахову підготовку майбутніх педагогів до оволодіння різними напрямками його професійної діяльності (Молчанова, 2013: 16).

У своєму дослідженні А. Зінченко пропонує скористатися аксіологічним, характерологічним, когнітивним і поведінковим компонентами (Зінченко, 2011: 243).

А. Бекетова використовує когнітивний, оцінний, мотиваційно-ціннісний, рефлексивний і діяльнісний компоненти комунікативної толерантності, які дозволяють визначити її особливості (Бекетова, 2018: 56).

Досліджуючи комунікативну толерантність старшокласників, Є. Гребенець виділяє в ній такі компоненти:

- мотиваційно-ціннісний (має за мету об'єднання мотивів, потреб, цінностей і відносин, що регулюють толерантну поведінку особистості);
- когнітивний (об'єднує систему знань про комунікативну толерантність і культуру спілкування);
- поведінковий (керується уміннями та навичками толерантної поведінки, вибором оптимального способу спілкування з урахуванням індивідуальних особливостей співрозмовника, здатністю контролювати свої емоції та поведінку) (Гребенець, 2013: 30).

У своїй монографії «Психологія і педагогіка толерантності» О. Клепцова розглядає комунікативну толерантність як синтез 4 компонентів: когнітивного, конативного, емоційно-вольового та мотиваційно-ціннісного (Клепцова, 2004).

Розглядаючи структуру комунікативної толерантності, ми уявляємо її як цілісне багатоконпонентне утворення, у якому, за нашим припущенням, можна виокремити: когнітивний, емоційний, діяльнісний, мотиваційно-ціннісний компоненти.

Когнітивний компонент – це уявлення індивіда про комунікативну толерантність і культуру спілкування, усвідомлення ідеї толерантної комунікації, її відповідність моральним нормам і принципам. Ця підструктура відбиває тип мислення кожної конкретної людини: принципи її розуміння навколишньої дійсності, властиві їй стереотипи осмислення ідей, думок, прийняття рішень. Когнітивний компонент – це своєрідне «інформаційне поле», частини якого характеризують особистість з усіма її особливостями, відображають взаємини в освітньому середовищі, специфіку роботи освітнього закладу та предметний зміст навчання.

Емоційний компонент – це відносно стійкі почуття індивіда до різних суб'єктів і процесу

толерантної взаємодії з ними, що виражається в емоційно-ціннісній оцінці міжособистісних відносин. Саме від оцінки (за якою завжди стоїть виражена тією чи іншою мірою емоція, яка є одним із базових проявів психічної діяльності) та від її характеру і залежатиме, чи виявить індивід у взаємодії з іншим толерантність або ж, навпаки, інтолерантність; чи зможе вибрати найбільш ефективні способи поведінки та взаємодії з оточуючими тощо. Цей компонент передбачає прояв терплячого ставлення до інших, витримку, самовладання, сприйняття й оцінку дій інших людей із погляду толерантності.

Діяльнісний компонент характеризує схильність до поведінки, в основі якої лежить розуміння, співпраця, комунікативні уміння та навички, стриманість щодо іншої позиції, критики, конструктивна реакція на провокуючі питання, конфліктні ситуації. Він передбачає включення у виховний процес особистісного досвіду студента.

Мотиваційно-ціннісний компонент виявляє емоційно-стійке ставлення до власної комунікації, ставлення до інших як до рівноправних учасників діалогу, успіх у якому може бути досягнутий, якщо будуть враховані інші думки, цілі й інтереси усіх сторін, збережений паритет і повага один до одного. Він об'єднує в собі мотиви, потреби, цінності та відносини, що регулюють толерантну поведінку особистості.

На нашу думку, цей компонент займає центральне місце, виконуючи інтегруючий взаємозв'язок усіх інших структурних компонентів комунікативної толерантності.

У ході аналізу результатів констатувального експерименту ми визначили три рівні вихованості показників комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю: низький, середній, високий.

Якісний опис рівнів вираженості показників вихованості комунікативної толерантності наводимо нижче.

Низький рівень. На цьому рівні вихованості комунікативної толерантності слабо проявляється соціально-професійна активність, здатність до терпимості, взаємодії з іншими людьми. Особистість намагається приховати свої негативні оцінки й переживання з приводу більшості оточуючих, роблячи про них різкі, однозначні висновки. Найчастіше вона досягає своїх цілей на шкоду іншому, не погоджується дійти компромісу на основі взаємних уступок, байдуже ставиться до проблем оточуючих. Результати цього рівня свідчать про різке обмеження діапазону емоційної чутливості й емпатійного сприйняття, тому особистість сти-

кається з труднощами у встановленні глибоких і тісних емоційно насичених контактів з людьми або взагалі намагається уникати особистих контактів. Респонденти цього рівня байдужі до дискомфортних станів оточуючих. Їхній набір професійно важливих морально-вольових якостей неповний, а сформованість окремих якостей особистості характеризується непостійністю проявів.

Середній рівень. У респондентів цього рівня відбувається поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис. Вони мають досить виражені здібності: більш інтелектуально розвинені, абстрактно мислять, не мають негативних оцінок і переживань із приводу більшості оточуючих, іноді виявляють товариськість, природність, невимушеність, увагу до людей, готовність до спільної роботи, активність в усуненні конфліктів. Здебільшого студенти здатні встановлювати глибокі й тісні емоційно насичені контакти з людьми, мають підвищену чутливість до внутрішніх станів інших людей, впевнені у собі, не схильні до випадкових коливань настрою, тверезо оцінюють дійсність, активні, мають емоційну зрілість, тобто здатні справлятися зі своїми страхами та негативними емоційними станами (гнівом, роздратуванням, обуренням тощо). Респонденти на цьому рівні вихованості комунікативної толерантності володіють інтуїтивним сприйняттям, розуміють партнера по спілкуванню на основі співпереживання, уміють поставити себе на його місце, в конфліктній ситуації доходять альтернативи, повністю задовольняючи інтереси обох сторін. Навіть у важких ситуаціях вони не втрачають оптимізм, здоровий глузд, небайдуже ставляться до переживань і проблем оточуючих, досить швидко згладжують конфлікти.

Високий рівень. Характерний для респондентів, котрі не мають негативних оцінок і переживань із приводу більшості оточуючих, не схильні робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у взаєминах із партнерами по спілкуванню, мають здатність відповідно до ситуації адекватно висловлювати свої почуття, вести себе природньо та розкуто, вільно демонструвати оточуючим свої емоції; здатні до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно насичених контактів. Для них характерні позитивні тенденції ставлення до людей загалом, зумовлені життєвим досвідом, установками, властивостями характеру, моральними принципами, станом психічного здоров'я. У студентів цього рівня адекватна самооцінка своїх досягнень, можливостей і здібностей, сформована готовність до самостійного прийняття рішень і їх реалізації з позиції загальнолюдських цінностей і мораль-

них норм, часто проявляється здатність до толерантності, взаємодії з іншими, сформовані уміння та навички культури поведінки. Респонденти на цьому рівні мають яскраво виражені риси толерантної особистості, не оцінюють людей, виходячи із власного «Я», не схильні «підганяти» партнерів по спілкуванню під себе. Вони відкриті, готові прийти на допомогу, дати пораду, вислухати. Високі бали вказують на здатність до співпереживання, схильність до добродушності, легкість у спілкуванні, готовність до співпраці, уважність до людей, сердечну доброту, пристосованість, емоційну стійкість, уміння володіти собою, постійне прагнення до порозуміння, альтруїзм.

Висновки. Таким чином, зазначене вище дозволяє зробити висновок про те, що комунікативна толерантність – це цілісне багатоконпонентне утворення, у якому можна виокремити когнітивний, емоційний, діяльнісний, мотиваційно-ціннісний компоненти. Показники вихованості комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю можна умовно розподілити на низький, середній і високий рівні.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці педагогічної моделі виховання комунікативної толерантності майбутніх фахівців дошкільної освіти у процесі педагогічної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеева З. Комунікативна толерантність як елемент комунікативної компетентності особистості. *Вісник Іванівського державного університету. Серія «Природничі, суспільні науки»*. 2012. № 1. С. 49–53.
2. Бекетова А. П. Формирование межкультурной коммуникативной толерантности студентов телекоммуникационных специальностей в образовательном процессе вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Екатеринбург. 2018. 202 с.
3. Виноградова Е. Г. Субъектные предпосылки толерантности личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Нижегород. гос. пед. ун-т. Сочи, 2002. 118 с.
4. Гребенец Е. С. Формирование коммуникативной толерантности у старшеклассников во внеучебной деятельности : дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2013. 173 с.
5. Гришук В. М. Формирование коммуникативной толерантности у студентов гуманитарных специальностей в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Вят. гос. гуманитар. ун-т. Киров, 2005. 228 с.
6. Зінченко А. Модель формування комунікативної толерантності студентів педагогічних спеціальностей університетів у процесі гуманітарної підготовки. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011. № 3. С. 241–248.
7. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности : учебное пособие. Москва : Академический проект, 2004. 176 с.
8. Молчанова А. О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога : посібник. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 150 с.
9. Скок А. Г. Комунікативна толерантність викладача вищого навчального закладу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. № 34. С. 79–84.
10. Сукачева А. В., Маслова Т. М. Коммуникативная толерантность: теоретический и практический аспекты. *Современные научные исследования и инновации*. 2017. № 3. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2017/03/79178> (дата обращения: 05.02.2020).
11. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2004. 23 с.
12. Яцевич Л. П. Формирование коммуникативной толерантности у будущих специалистов социальной работы : дис. ... канд. пед. наук. Чита, 2010. 193 с.

REFERENCES

1. Aheieva Z. Komunikatyvna tolerantnist yak element komunikatyvnoi kompetentnosti osobystosti. [Communicative tolerance as an element of communicative competence of the individual]. *Visnyk Ivaniivskoho derzhavnoho universytetu. Series "Natural, social sciences"*. 2012. № 1, pp. 49–53 [in Ukrainian].
2. Beketova A. P. Formyrovanye mezhkulturnoi kommunykativnoi tolerantnosti studentov telekommunikatsyonykh spetsyalnostei v obrazovatelnom protsesse vuza [Formation of intercultural communicative tolerance of students of telecommunication specialties in the educational process of the university] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.08. Ekaterynburh. 2018. 202 p. [in Russian].
3. Vynohradova E. H. Subektyne predposylky tolerantnosti lychnosti [Subjective preconditions of personality tolerance] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.01 / Nyzhegor. hos. ped. un-t. Sochy, 2002. 118 p. [in Russian].
4. Hrebenets E. S. Formyrovanye kommunykativnoi tolerantnosti u starsheklassnykov vo vneuchebnoi deiatelnosti [Formation of communicative tolerance in high school students in extracurricular activities : dys. ... kand. ped. nauk. Moskva, 2013. 173 p. [in Russian].
5. Hryshchuk V. M. Formyrovanye kommunykativnoi tolerantnosti u studentov humanyarnykh spetsyalnostei v vuze [Formation of communicative tolerance in students of humanities in higher education] : dyss. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Viat. hos. humanyatar. un-t. Kyrov, 2005. 228 p. [in Russian].

6. Zinchenko A. Model formuvannia komunikatyvnoi tolerantnosti studentiv pedahohichnykh spetsialnosti universytetiv u protsesi humanitarnoi pidhotovky. [Model of formation of communicative tolerance of students of pedagogical specialties of universities in the process of humanitarian training]. *Problems of modern teacher training*. 2011. № 3. pp. 241–248 [in Ukrainian].
7. Kleptsova E. Yu. Psykholohiya y pedahohyka tolerantnosti [Psychology and pedagogy of tolerance] : ucheb. posobyе. Moskva : Akademycheskyi prospekt, 2004. 176 p. [in Russian].
8. Molchanova A. O. Tolerantnist yak tsinnisna osnova profesiinnoi diialnosti pedahoha [Tolerance as a value basis of a teacher s professional activity] : posibnyk. Kyiv : Instytut pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh NAPN Ukrainy, 2013. 150 p. [in Ukrainian].
9. Skok A. H. Komunikatyvna tolerantnist vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu. [Communicative tolerance of a teacher of higher education]. *Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko*. 2007. № 34. pp. 79–84 [in Ukrainian].
10. Sukacheva A. V., Maslova T. M. Kommunykatyvnaia tolerantnost: teoretycheskyi y praktycheskyi aspekty. [Communicative tolerance: theoretical and practical aspects]. *Modern research and innovation*. 2017. № 3. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2017/03/79178> (data obrashchenia: 05.02.2020). [in Russian].
11. Todortseva Yu. V. Formuvannia tolerantnosti maibutnykh uchyteliv u protsesi profesiinnoi pidhotovky. [Formation of tolerance of future teachers in the process of professional training] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Pivdenoukr. derzh. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho. Odesa, 2004. 23 p. [in Ukrainian].
12. Yatsevych L. P. Formyrovanye kommunykativnoi tolerantnosti u budushchykh spetsyalystov sotsyalnoi raboty. [The formation of communicative tolerance among future social work specialists] : dys. ... kand. ped. nauk. Chyta, 2010. 193 p. [in Russian].